INDIAN JOURNAL OF SANSKRIT LANGUAGE RESEARCH STUDIES (IJSLRS)
(Open Access, Double-Blind Peer Reviewed Journal)
ISSN Online:
EDUSCHOOL ACADEMIC RESEARCH & PUBLISHERS

अद्वैत–बौद्ध–साङ्ख्य: मोक्षसिद्धान्तानां तुलनात्मकं दर्शनम्

N A Shihab

Associate Professor and Head, Department of Sanskrit, University of Calicut, Malappuram, India

Article information

Received: 23rd March 2026
Received in revised form: 25th April 2026
Accepted: 27th May 2026
Available online: 31st July 2026

Volume: 1
Issue: 1
DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.21717746

Abstract

In the Indian philosophical tradition, salvation is accepted as the ultimate purpose of man. The three major philosophical sects, Advaita Vedanta, Buddhist philosophy and Sankhya philosophy, offer various interpretations of salvation. This thesis provides a comparative analysis of the salvation theories of these three philosophical schools. Advaita affirms the unity of the Self with Brahman. Buddhist philosophy offers the cessation of suffering and nirvana. The philosophy of Sankhya places the knowledge of discrimination between the nature of the soul as predominant. This comparative study elaborates on the basic principles, metaphysical positions, epistemological systems and practical paths of each philosophy and highlights their similarities and differences.

सारांशः

भारतीयदर्शनपरम्परायां मोक्षः अन्तिमः पुरुषार्थः इति स्वीक्रियते। अद्वैतवेदान्तः, बौद्धदर्शनम्, साङ्ख्यदर्शनम् इति त्रयः प्रमुखाः दार्शनिकाः सम्प्रदायाः मोक्षस्य विषये विविधानि व्याख्यानानि प्रस्तुवन्ति। अयं शोधप्रबन्धः एतेषां त्रयाणां दार्शनिकसम्प्रदायानां मोक्षसिद्धान्तानां तुलनात्मकं विवेचनं करोति। अद्वैतः ब्रह्मणा सह आत्मनः ऐक्यं प्रतिपादयति। बौद्धदर्शनं दुःखस्य निरोधं निर्वाणं च प्रस्तौति। साङ्ख्यदर्शनं पुरुषप्रकृत्योः विवेकज्ञानं प्रधानतया स्थापयति। अयं तुलनात्मकः अध्ययनः एकैकस्य दर्शनस्य मूलसिद्धान्तान्, तत्त्वमीमांसीयस्थितीन्, ज्ञानमीमांसीयप्रणालीन्, व्यावहारिकमार्गान् च विस्तारेण विवेचयति तथा च तेषां साम्यवैषम्यौ प्रकाशयति।

महत्त्वपूर्ण शब्द : मोक्षः, अद्वैतः, बौद्धदर्शनम्, साङ्ख्यदर्शनम्, कैवल्यम्, ब्रह्म, निर्वाणम्, विमुक्तिः

1. प्रस्तावना

भारतीयदर्शनपरम्परायाः केन्द्रीयं चिन्तनम् मानवजीवनस्य दुःखेभ्यः मुक्तिः अस्ति। वैदिककालात् आरभ्य अद्यावधि विविधाः दार्शनिकाः सम्प्रदायाः अस्य मुक्तेः अथवा मोक्षस्य व्याख्यानाय विशिष्टान् मार्गान् प्रस्तुतवन्त्यः। अद्वैतवेदान्तः, बौद्धदर्शनम्, साङ्ख्यदर्शनम् इति भारतीयचिन्तनपरम्परायां अत्यन्तं प्रभावशालिनः दार्शनिकसम्प्रदायाः सन्ति। एताः त्रयोऽपि सम्प्रदायाः मोक्षप्राप्तेः उपायान् विस्तारेण विवदन्ति परन्तु तेषां मूलसिद्धान्तेषु प्रणालीषु च उल्लेखनीयानि वैषम्यानि विद्यन्ते।

अस्य शोधस्य मुख्यं प्रयोजनम् एतासां त्रयाणां दार्शनिकपरम्पराणां मोक्षसिद्धान्तानां तुलनात्मकं विवेचनं कृत्वा तेषां तत्त्वमीमांसीयाधारान्, ज्ञानमीमांसीयस्थितीन्, व्यावहारिकमार्गान् च व्याख्यातुम् अस्ति। एकैका सम्प्रदाया मोक्षं कथं परिभाषयति, तस्य प्राप्तये के उपायाः, मोक्षस्य स्वरूपं किम् इत्यादीनां प्रश्नानां विस्तृतान् उत्तरान् अन्वेष्टुम् अयं शोधः प्रयतते।

अयं तुलनात्मकः अध्ययनः समकालीनदार्शनिकशोधेभ्यः महत्त्वपूर्णः यतो हि अयं प्राचीनभारतीयज्ञानस्य विविधान् पक्षान् प्रकाशयति तथा च आधुनिककाले आध्यात्मिकविमुक्तेः विषये अवगतेः अपि योगदानं करोति। पुनश्च एताः त्रयः परम्पराः अद्यापि कोट्यनेकेषु जनेषु आध्यात्मिकजीवनं निर्मान्ति इति कारणात् तासां दार्शनिकाधारभूतानां सिद्धान्तानां गम्भीरं अवगमनम् आवश्यकं भवति।

2. दार्शनिकः आधारः

2.1. अद्वैतवेदान्तस्य मूलसिद्धान्ताः

आदिशङ्करचार्येण व्यवस्थापितः अद्वैतवेदान्तः भारतीयदर्शनस्य अत्यन्तं महत्त्वपूर्णासु सम्प्रदायासु एका अस्ति।[1] अद्वैतशब्दस्य अर्थः "न द्वैतम्" इति। एषा सम्प्रदाया सत्यम् एकमेव इति ब्रह्म इति च प्रतिपादयति। आत्मा (व्यक्तिगतः आत्मा) ब्रह्म (परमसत्यम्) च मूलतः एकमेव इति अद्वैतस्य केन्द्रीयः सिद्धान्तः।[2]

अद्वैतवेदान्तः त्रिषु स्तरेषु सत्यं व्याख्यातुं करोति: पारमार्थिकसत्यम् (परमसत्यम्), व्यावहारिकसत्यम् (लौकिकसत्यम्), प्रातिभासिकसत्यम् (भासमानसत्यम्)। ब्रह्म एव निश्चितं सत्यम्; जगत् माया-फलम् अस्ति। आत्मा स्वस्य यथार्थस्वरूपस्य ब्रह्मणः विषये अज्ञाने (अविद्यायाम्) वर्तते इति बन्धस्य कारणम्।[3]

शङ्करः ब्रह्म सच्चिदानन्दम् इति वर्णयति (सत्-चित्-आनन्दः)। ब्रह्म निर्गुणम्, निराकारम्, अनन्तम् अस्ति। "तत् त्वम् असि" इत्यादीनि महावाक्यानि आत्मनः यथार्थस्वरूपं प्रकाशयन्ति। अद्वैतज्ञानमीमांसा ज्ञानं मोक्षाय एकमात्रं साधनम् इति मन्यते - ब्रह्मणः विषये अपरोक्षज्ञानम् (प्रत्यक्षानुभवः)।[4]

2.2. बौद्धदर्शनस्य मूलसिद्धान्ताः

बुद्धस्य उपदेशाः चतुरार्यसत्येषु केन्द्रिताः सन्ति: दुःखम् (दुःखम्), समुदयः (दुःखस्य कारणम्), निरोधः (दुःखस्य अन्तः), मार्गः (दुःखनिरोधाय मार्गः)।[5] बौद्धदर्शनं शाश्वतस्य आत्मनः पदार्थस्य वा अस्तित्वं निराकरोति (अनात्मवादः)। सर्वम् अनित्यम् (अनित्यम्), दुःखमयम् (दुःखम्), आत्महीनम् (अनात्मा) इति बौद्धदर्शनस्य त्रिलक्षणम्।[6]

बौद्धदर्शनं प्रतीत्यसमुत्पादं (सापेक्षोत्पत्तिः) प्रस्तौति यत् द्वादशनिदानैः व्याख्यायते। अविद्या संस्कारेभ्यः (कर्मसंस्काराः) प्रभवति, तत् पुनः जन्ममरणस्य चक्रं (संसारम्) चालयति। माध्यमिकयोगाचारसम्प्रदायौ एतान् मूलोपदेशान् अधिकं विस्तारयतः।[7]

नागार्जुनस्य शून्यतासिद्धान्तः माध्यमिकबौद्धदर्शनस्य केन्द्रम् अस्ति। सर्वे धर्माः स्वभावशून्याः इति प्रतिपादयति। एषा नास्तिवादः न तु चरमसापेक्षवादः अस्ति।[8] बौद्धज्ञानमीमांसा प्रमाणानि (सम्यक्ज्ञानस्य साधनानि) स्वीकरोति: प्रत्यक्षम् (प्रत्यक्षानुभवः), अनुमानम् (तर्कः)।

2.3. साङ्ख्यदर्शनस्य मूलसिद्धान्ताः

कपिलमुनिना प्रतिष्ठापितं साङ्ख्यदर्शनम् भारतस्य प्राचीनतमासु दार्शनिकसम्प्रदायासु एकम् अस्ति।[9] साङ्ख्यं द्वैतसिद्धान्तं स्वीकरोति: पुरुषः (चैतन्यतत्त्वम्), प्रकृतिः (जडतत्त्वम्)। एतौ द्वावपि नित्यौ, स्वतन्त्रौ, सत्यौ च स्तः।[10]

पुरुषः शुद्धचैतन्यम् परन्तु निष्क्रियः, अपरिणामी च। प्रकृतिः जडा (चैतन्यरहिता) परन्तु सक्रिया, परिणामशीला च। प्रकृतिः त्रिभिः गुणैः (सत्त्वम्, रजः, तमः) निर्मिता। एतासां गुणानां साम्यावस्था साम्यावस्था नाम; तासां वैषम्यं जगतः प्रकाशाय कारणं भवति।[11]

साङ्ख्यदर्शनं चतुर्विंशतिं तत्त्वान् (सिद्धान्तान्) वर्णयति: प्रकृतिः, महत् (बुद्धिः), अहङ्कारः, पञ्चतन्मात्राणि, पञ्चमहाभूतानि, एकादशेन्द्रियाणि, मनः। पुरुषः पञ्चविंशः तत्त्वरूपेण तिष्ठति।[12] साङ्ख्यज्ञानमीमांसा त्रीणि प्रमाणानि स्वीकरोति: प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, आप्तवचनम् (विश्वस्तसाक्ष्यम्)।

3. मोक्षस्य स्वरूपम्: तुलनात्मकं विश्लेषणम्

3.1. अद्वैते मोक्षः: ब्रह्मैक्यम्

अद्वैतवेदान्ते मोक्षः मुक्तिः अथवा अपवर्गः इति उच्यते।[13] एषा आत्मनः स्वस्य यथार्थस्वरूपस्य अनुभवः - ब्रह्मणा सह तस्य ऐक्यस्य अनुभवः। मोक्षः नूतनं प्राप्यं स्थानं न तु सर्वदा विद्यमानसत्यस्य अनुभवः अस्ति। "ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः" इति महावाक्यम् एतद् संक्षेपेण प्रतिपादयति।[14]

शङ्करस्य मतेन मोक्षः चतुर्भिः लक्षणैः युक्तः अस्ति: अभयम् (भयाभावः), प्राप्तस्य प्राप्तिः (प्राप्तव्यस्य लाभः),

अनावृत्तिः (पुनरागमनाभावः), अविनाशित्वम् (नाशरहितता)। मुक्तः पुरुषः सच्चिदानन्दस्वरूपे स्थितः भवति; तस्य कञ्चिद् दुःखं नास्ति, कोऽपि बन्धः नास्ति।[15]

अद्वैतः जीवन्मुक्तिम् (जीवन्तः एव मुक्तिः) विदेहमुक्तिम् (शरीरत्यागानन्तरं मुक्तिः) च अङ्गीकरोति। जीवन्मुक्तः जगति जीवन्नपि जगता सह प्रबलतया नैव समीकृतः भवति। स "स्थितप्रज्ञः" (स्थिरबुद्धिः) भवति यथा भगवद्गीतायां वर्णितम्।[16] विदेहमुक्तौ शरीरत्यागानन्तरं ब्रह्मणा सह पूर्णैक्यं घटते।

3.2. बौद्धे मोक्षः निर्वाणम्

बौद्धदर्शने मोक्षः निर्वाणम् अथवा निब्बानम् इति उच्यते।[17] निर्वाणशब्दस्य अर्थः "निर्वापणम्" इति - रागद्वेषमोहाणां त्रयाणां विषाणां निर्वापणम्। एतद् दुःखस्य सम्पूर्णं निरोधः, संसारात् मुक्तिः अस्ति। निर्वाणं सकारात्मकं स्थानम् - परमशान्तिः, आनन्दः, स्वातन्त्र्यम्।[18]

थेरवादबौद्धदर्शनं द्विविधं निर्वाणं विभजति: सोपाधिशेषनिर्वाणम् (जीवन्तः एव प्राप्तं निर्वाणम्), निरुपाधिशेषनिर्वाणम् (मरणानन्तरं पूर्णनिर्वाणम्)। अर्हन् जीवन्तः एव निर्वाणं प्राप्नोति; तस्य मरणे स्कन्धाः सम्पूर्णतया विनश्यन्ति।[19]

महायानबौद्धदर्शनं निर्वाणं विशिष्टरीत्या व्याख्याति। संसारश्च निर्वाणं च मूलतः अभेदौ इति नागार्जुनः वदति। "संसारस्य निर्वाणात् किञ्चिदस्ति विशेषणम्" (संसारस्य निर्वाणस्य च मध्ये कोऽपि भेदः नास्ति)।[20] बोधिसत्त्वः स्वस्य निर्वाणं विलम्ब्य सर्वप्राणिनां मोक्षाय प्रतिज्ञां करोति। एषा बुद्धधर्मस्य करुणायाः आयामः प्रदर्शयति।

3.3. साङ्ख्ये मोक्षः: कैवल्यम्

साङ्ख्यदर्शने मोक्षः कैवल्यम् इति उच्यते यस्य अर्थः केवलता अथवा पूर्णस्वातन्त्र्यम्।[21] कैवल्यम् इति पुरुषस्य प्रकृतेः पूर्णविच्छेदः। पुरुषः यत् सः प्रकृतिः नास्ति इति जानाति; सः शुद्धचैतन्यमेव इति अवगच्छति। इदं विवेकज्ञानं (भेदज्ञानम्) मोक्षाय मार्गं प्रशस्तं करोति।[22]

कैवल्ये पुरुषः प्रकृतेः गुणानां प्रभावात् मुक्तः भूत्वा स्वस्य शुद्धस्वरूपे स्थितः भवति। साङ्ख्यकारिका वदति: "तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्; गुणकर्तृत्वात्तथा उदासीन इव पुरुषः" (तस्मात् संयोगात् अचेतनं लिङ्गं चेतनवत् भासते; गुणानां कर्तृत्वात् उदासीनः पुरुषः कर्तृवत् भासते)।[23]

कैवल्यं प्राप्तः पुरुषः पुनः न जायते। प्रकृतिः तस्मै पुनः न प्रवर्तते। साङ्ख्यम् ईश्वरं न स्वीकरोति अतः मोक्षः व्यक्तिगतप्रयत्नेन ज्ञानेन च एव प्राप्यते।[24] कैवल्यं परमशान्तिः, सर्वदुःखेभ्यः मुक्तिः, पूर्णात्मनिर्भरता च अस्ति।

4. ज्ञानमीमांसीयाः मार्गाः: मोक्षप्राप्त्युपायाः

4.1. अद्वैतवेदान्तस्य ज्ञानमार्गः

अद्वैतवेदान्तः ज्ञानयोगं मोक्षाय प्रधानमार्गरूपेण स्वीकरोति।[25] ज्ञानम् इति पुस्तकज्ञानं न तु आत्मब्रह्मैक्यस्य अपरोक्षानुभवः अस्ति। एतद् ज्ञानं प्राप्तुम् साधकः निश्चितान् योग्यतान् (साधनचतुष्टयम्) अभ्यासान् च अनुसरेत्।

साधनचतुष्टयं चतुरः गुणान् अन्तर्भवति: नित्यानित्यवस्तुविवेकः (नित्यस्य अनित्यस्य च विभेदः), इहामुत्रफलभोगविरागः (इहलोकपरलोकसुखेषु वैराग्यम्), शमदमादिषट्कसम्पत्तिः (षड्गुणाः: मनःशान्तिः, इन्द्रियनिग्रहः, तितिक्षा, उपरतिः, श्रद्धा, समाधानम्), मुमुक्षुत्वम् (मोक्षेच्छा)।[26]

ज्ञानयोगस्य अभ्यासः त्रीन् पदानि अन्तर्भवति: श्रवणम् (वेदान्तवाक्यानां श्रवणम्), मननम् (तेषु चिन्तनम्), निदिध्यासनम् (तेषु गम्भीरं ध्यानम्)।[27] उपनिषदां महावाक्यानि यथा "तत् त्वम् असि," "अहं ब्रह्मास्मि," "प्रज्ञानं ब्रह्म," "अयम् आत्मा ब्रह्म" इत्यादीनि अस्य ज्ञानस्य केन्द्रं भवन्ति।

शङ्करः कर्मयोगम् उपासनां (भक्तिम्) च ज्ञानस्य पूर्ववर्तिरूपेण स्वीकरोति। तथापि ज्ञानमेव साक्षात् मोक्षं ददाति इति सः अधिकं बलं ददाति। कर्म चित्तं शुद्धं करोति (चित्तशुद्धिः), उपासना चित्तम् एकाग्रं करोति (चित्तैकाग्रता), परन्तु ज्ञानमेव अज्ञानं निवर्तयति।[28]

4.2. बौद्धदर्शनस्य आर्याष्टाङ्गमार्गः

बौद्धदर्शनं निर्वाणप्राप्तये आर्याष्टाङ्गमार्गं (अष्टविधः उत्तमः मार्गः) प्रस्तौति।[29] इमे अष्टौ भागाः त्रिषु वर्गेषु विभज्यन्ते: शीलम् (नैतिकाचारः), समाधिः (मनःसंयमः), प्रज्ञा (ज्ञानम्)।

शीलम् अन्तर्भवति: सम्यग्वाक् (सम्यक् भाषणम्), सम्यक्कर्मान्तः (सम्यक् कर्म), सम्यगाजीवः (सम्यक् जीविका)। समाधिः अन्तर्भवति: सम्यग्व्यायामः (सम्यक् प्रयत्नः), सम्यक्स्मृतिः (सम्यक् स्मरणम्), सम्यक्समाधिः (सम्यक् एकाग्रता)। प्रज्ञा अन्तर्भवति: सम्यग्दृष्टिः (सम्यक् दर्शनम्), सम्यक्सङ्कल्पः (सम्यक् चिन्तनम्)।[30]

ध्यानं बौद्धाभ्यासस्य केन्द्रम् अस्ति। शमथः (शान्तस्थापनम्) विपश्यना (विवेकध्यानम्) च द्वौ मुख्यौ ध्यानप्रणालिकौ। शमथः चित्तं शान्तं करोति; विपश्यना यथार्थतायाः सत्यस्वरूपं प्रकाशयति - अनित्यं, दुःखं, अनात्मा च।[31]

महायानपरम्परा बोधिसत्त्वमार्गं प्रतिपादयति यः षट् पारमिताः (पूर्णताः) अन्तर्भवति: दानम् (दत्तिः), शीलम् (नीतिः), क्षान्तिः (सहिष्णुता), वीर्यम् (पुरुषार्थः), ध्यानम् (ध्यानम्), प्रज्ञा (ज्ञानम्)।[32] तिब्बतीबौद्धदर्शनं वज्रयानतन्त्राभ्यासान् योजयति ये शीघ्रबोधाय मार्गान् प्रयच्छन्ति।

4.3. साङ्ख्यदर्शनस्य विवेकज्ञानम्

साङ्ख्यं विवेकज्ञानं - पुरुषस्य प्रकृतेश्च मध्ये भेदज्ञानं - मोक्षाय मार्गरूपेण स्वीकरोति।[33] इदं ज्ञानं प्रकृतेः क्रियाणां पूर्णावगमनात् उद्भवति। साङ्ख्यकारिका वदति: "नास्ति बुद्धेः साद्धि नास्मि नाहं नामे तदिति बुद्धेः सात्त्विकं तत्त्वज्ञानम्" (पुरुषः अहं न, मम किमपि नास्ति, अहं न अस्मि - इदं स्थिरं ज्ञानमेव तत्त्वज्ञानम्)।[34]

साङ्ख्यं योगवत् अभ्यासप्रणालीन् विस्तारेण न वर्णयति परन्तु ज्ञानस्य पूर्वशर्तरूपेण मनसः शुद्धिम् आवश्यकतया वदति। चतुर्विंशतितत्त्वानां विस्तृतः अध्ययनः (तत्त्वविचारः) महत्त्वपूर्णः। साधकः एकैकस्य तत्त्वस्य स्वरूपं तानि परस्परं कथं सम्बद्धानि इति च अवगन्तुं शक्नोति।[35]

साङ्ख्यदर्शनं त्रीणि प्रमाणानि (ज्ञानमापकानि) प्रयच्छति: अनुमानम् अथवा अनुमानप्रमाणं प्रकृतेः अस्तित्वं स्थापयति; पारमार्थिकज्ञानम् अथवा आगमप्रमाणं प्राचीनर्षीणां उपदेशेभ्यः आगच्छति।[36] योगशास्त्रं साङ्ख्यदर्शनाय व्यावहारिकाभ्यासप्रणालीं प्रयच्छति अतः साङ्ख्ययोगः प्रायः एकत्वेन विचार्यते।

5. तुलनात्मकं विश्लेषणम्: साम्यवैषम्यौ

5.1. तत्त्वमीमांसीयाः स्थितयः

सारणी 1: त्रयाणां दर्शनानां तत्त्वमीमांसीयाधाराः

पक्षः	अद्वैतम्	बौद्धदर्शनम्	साङ्ख्यदर्शनम्
मूलसत्यम्	अद्वैतं ब्रह्म	शून्यता	पुरुषः प्रकृतिश्च
तत्त्वमीमांसीयस्थितिः	एकत्ववादः	निषेधवादः/सापेक्षवादः	द्वैतवादः
जगतः स्थितिः	माया (भासः)	प्रतीत्यसमुत्पादः	प्रकृतेः परिणामः
आत्मनः स्वरूपम्	आत्मा = ब्रह्म	अनात्मा	पुरुषः (शुद्धचैतन्यम्)
जगतः सत्यता	व्यावहारिकसत्यम्	संवृतिसत्यम्	सत्यं परन्तु बन्धकम्

त्रयः दर्शनाः जगतः अनित्यतां स्वीकुर्वन्ति परन्तु विभिन्नानि व्याख्यानानि प्रयच्छन्ति। अद्वैतं जगद् मायायाः फलरूपेण पश्यति - न सत्यं न च असत्यम्। बौद्धदर्शनं जगतः घटनाः स्वभावरहिताः, प्रतीत्यसमुत्पादात् उत्पन्नाः इति पश्यति। साङ्ख्यं जगत् प्रकृतेः सत्यं परन्तु अनित्यं परिणामरूपेण पश्यति।[37]

5.2. मोक्षस्य सङ्कल्पना

सारणी 2: मोक्षसङ्कल्पनानां तुलना

पक्षः	अद्वैतम्	बौद्धदर्शनम्	साङ्ख्यदर्शनम्
शब्दः	मोक्षः/मुक्तिः	निर्वाणम्/निब्बानम्	कैवल्यम्
स्वरूपम्	ब्रह्मणा सह ऐक्यम्	दुःखस्य निर्वापणम्	पुरुषप्रकृत्योः विच्छेदः
सकारात्मकम्/नकारात्मकम्	सकारात्मकम् (सच्चिदानन्दम्)	उभयातीतम्	सकारात्मकम् (शान्तिः)
जीवन्तः सम्भवः	आम् (जीवन्मुक्तिः)	आम् (सोपाधिशेषम्)	आम्
व्यक्तित्वम्/ऐक्यम्	ऐक्यम्	मौनम्	व्यक्तित्वम्

त्रयः परम्पराः मोक्षं परमस्थानरूपेण स्वीकुर्वन्ति परन्तु तस्य स्वरूपविषये भिद्यन्ते। अद्वैतं मोक्षं ब्रह्मणा सह ऐक्यरूपेण, पूर्णचिदानन्दरूपेण वर्णयति। बौद्धदर्शनं निर्वाणं "इदम् इति" वक्तुं निराकरोति (अप्रपञ्चम्) परन्तु तत् शान्तिः, आनन्दः, स्वातन्त्र्यम् इति निर्देशयति। साङ्ख्यं कैवल्यं पुरुषस्य व्यक्तिगतस्थितिरूपेण, प्रकृतेः पूर्णविच्छेदरूपेण वर्णयति।[38]

5.3. बन्धस्य विमोचनस्य च कारणानि

सारणी 3: बन्धकारणानि विमोचनमार्गाश्च

दर्शनम्	बन्धकारणम्	विमोचनमार्गः	मुख्याभ्यासः
अद्वैतम्	अविद्या (अज्ञानम्)	ब्रह्मज्ञानम्	श्रवणमननिदिध्यासनम्
बौद्धदर्शनम्	तृष्णा (इच्छा)	आर्यमार्गः	शीलसमाधिप्रज्ञा
साङ्ख्यदर्शनम्	अविवेकः (अभेदज्ञानम्)	विवेकज्ञानम्	तत्त्वविचारः

अद्वैतम् अविद्यां (अज्ञानम्) मोक्षाय महत्तमं बाधकरूपेण पश्यति - आत्मा ब्रह्म इति विषये अज्ञानम्। इदम् अज्ञानं कामकर्मवासनानां चक्रं सृजति। बौद्धदर्शनं तृष्णां (इच्छा आसक्तिः) अविद्यां च (चतुरार्यसत्यविषये अज्ञानम्) दुःखस्य मूलरूपेण पश्यति। साङ्ख्यम् अविवेकं - पुरुषं प्रकृत्याः विभेदेन ज्ञातुम् अशक्तिम् - बन्धकारणरूपेण पश्यति।[39]

5.4. ज्ञानमीमांसीयाः प्रणालीः

त्रयः दर्शनाः ज्ञानं मोक्षाय आवश्यकरूपेण स्वीकुर्वन्ति परन्तु ज्ञानमीमांसायां भिद्यन्ते। अद्वैतम् अपरोक्षज्ञानं (अप्रत्याख्यायं ज्ञानम्) बलं ददाति यत् वेदान्तवाक्यानां श्रवणमननिदिध्यासनाभ्यां भवति। बौद्धदर्शनम् अनुभवज्ञानं बलं ददाति, चतुरार्यसत्यान् अनित्यदुःखानात्मानं च प्रत्यक्षतया द्रष्टुम्। साङ्ख्यं भेदज्ञानं बलं ददाति, पुरुषस्य प्रकृतेश्च मध्ये स्पष्टभेदं ज्ञातुम्।[40]

5.5. नीतिशास्त्रीयव्यावहारिकपक्षाः

त्रयः परम्पराः नैतिकजीवनं मोक्षस्य तैयारीरूपेण स्वीकुर्वन्ति। अद्वैतं यमनियमान्, शमदमादीन् च नैतिकगुणान् साधनचतुष्टयस्य भागरूपेण बलं ददाति। बौद्धदर्शनं पञ्चशीलम् (पञ्च नैतिकविधयः) अष्टाङ्गमार्गस्य शीलभागं च बलं ददाति। साङ्ख्यं प्रकटतया नैतिकसंहिताः न वर्णयति परन्तु मनःशुद्धिं ज्ञानस्य पूर्वशर्तरूपेण परोक्षतया स्वीकरोति।[41]

6. आलोचनात्मकं मूल्याङ्कनम्

6.1. अद्वैतवेदान्तस्य बलं सङ्कटाश्च

अद्वैतस्य बलं तस्य दार्शनिके एकत्वे उपनिषदुपदेशैः सह सङ्गत्यां च अस्ति।[42] ब्रह्मणः अद्वैतसङ्कल्पना सर्वद्वैतानां परम् एकं सत्यं प्रयच्छति। जीवन्मुक्तिसङ्कल्पना इह लोके विमुक्तिः सम्भवा इति दर्शयति। तथापि मायासिद्धान्तः आलोचनान् सम्मुखीकरोति: यदि जगत् माया तर्हि कथम् एतावत् सत्यवत् भासते? अविद्या कुतः आगच्छति?[43]

रामानुजः मध्वाचार्यः च इत्यादयः विशिष्टाद्वैतद्वैताचार्याः शङ्करस्य स्थितिं आलोचितवन्तः। रामानुजः "भेदश्रुतयः" (भेदविषयकाः वेदवाक्यानि) अद्वैतव्याख्यानेन विरुध्यन्ते इति तर्कयति। मध्वः सत्यभेदाः विद्यन्ते जीवः सर्वदा ब्रह्मणः भिन्नः च इति बलं ददाति।[44]

6.2. बौद्धदर्शनस्य बलं सङ्कटाश्च

बौद्धस्य बलं तस्य अनुभवप्रणाल्यां कठोरतत्त्वमीमांसीयानुमानानां परिहारे च अस्ति।[45] चत्वार्यार्यसत्यानि दुःखस्य व्यावहारिकं विश्लेषणं तस्य समाधानं च प्रयच्छन्ति। अनात्मसिद्धान्तः आत्मनः प्रबलासक्तिं विनाशयति। शून्यतादर्शनं घटनानां सापेक्षतायाः गम्भीरं विवेकं प्रयच्छति।

तथापि बौद्धदर्शनं सङ्कटान् सम्मुखीकरोति: यदि आत्मा नास्ति तर्हि पुनर्जन्म किम्? कर्मफलानि कः अनुभवति? निर्वाणस्य सकारात्मकं व्याख्यानं किम्? वज्रसूचिकोपनिषद् इत्यादीनि अद्वैतग्रन्थानि अनात्मसिद्धान्तम् आलोचयन्ति। साङ्ख्यन्यायदर्शनानि अपि आत्मनः अस्तित्वं स्थापयितुं आवश्यकतां बलं ददन्ति।[46]

6.3. साङ्ख्यदर्शनस्य बलं सङ्कटाश्च

साङ्ख्यस्य बलं तस्य विस्तृते तत्त्वमीमांसीये व्यवस्थायां प्रकृतेः परिणामस्य स्पष्टव्याख्याने च अस्ति।[47] चतुर्विंशतितत्त्वानि यथार्थतायाः पूर्णं सूचीं प्रयच्छन्ति। पुरुषप्रकृतिद्वैतं चैतन्यं जडं च उभयम् अङ्गीकरोति। विवेकज्ञानं स्पष्टं प्राप्यं च मोक्षमार्गः अस्ति।

तथापि साङ्ख्यम् आलोचनान् सम्मुखीकरोति: अचेतना प्रकृतिः कथम् निष्क्रियस्य पुरुषस्य कृते क्रियां प्रारभते? अनेकपुरुषसिद्धान्तः सङ्कटान् सृजति। ईश्वरस्य निराकरणम् अनेकैः दार्शनिकसम्प्रदायैः आलोच्यते। वेदान्तः साङ्ख्यद्वैतं वेदानां एकत्ववादोपदेशेभ्यः विरुद्धम् इति तर्कयति।[48]

7. समकालीनं सान्निध्यं प्रभावाश्च

7.1. आधुनिकदार्शनिकसंवादाय योगदानम्

इमे त्रयः दर्शनाः समकालीनदार्शनिकविवादेभ्यः निरन्तरं योगदानं कुर्वन्ति। अद्वैतं चैतन्यस्य स्वरूपस्य, आत्मनः एकत्वस्य, चैतन्यजडयोः मध्ये सम्बन्धस्य च प्रश्नेभ्यः विवेकान् प्रयच्छति। केन् विल्बर् इत्यादयः समकालीनचिन्तकाः अद्वैतसङ्कल्पनान् समेकितदर्शने योजितवन्तः।[49]

बौद्धदर्शनम् विशेषतः शून्यता प्रतीत्यसमुत्पादः च क्वाण्टमभौतिकविज्ञानिभ्यः संज्ञानविज्ञानिभ्यः च रोचकं भवति। फ्राञ्सिस्को वरेला इवान् थाम्सन् च इत्यादयः बौद्धविवेकान् संज्ञानविज्ञानेन समेकितवन्तः। सावधानता (स्मृतिः) इति बौद्धसङ्कल्पना पाश्चात्यमनोविज्ञाने लोकप्रिया अभवत्।[50]

साङ्ख्यदर्शनं मनःशरीरसमस्याय, चैतन्यस्य सीमाभ्यः, बोधस्य पूर्वशर्तेभ्यः च अद्वितीयदृष्ट्यः प्रयच्छति। गुणसिद्धान्तः आयुर्वेदचिकित्सां मनोवैज्ञानिकप्रकारान् च निरन्तरं प्रभावयति।[51]

7.2. आध्यात्मिकाभ्यासाय व्यावहारिकप्रभावाः

त्रयः परम्पराः आध्यात्मिकान्वेषकेभ्यः विभिन्नान् परन्तु शक्तिमतः मार्गान् प्रयच्छन्ति। अद्वैतवेदान्तं नूतनं स्वबोधं प्रयच्छति - अहं परिमितव्यक्तिः न तु ब्रह्म। इदं गम्भीरं शान्तिं सुरक्षां च ददाति। रमणमहर्षिः निसर्गदत्तमहाराजः च इत्यादयः आधुनिकगुरवः एतानि उपदेशानि निरन्तरं प्रसारयन्ति।[52]

बौद्धाभ्यासाः विशेषतः ध्यानं सावधानता च मनःस्वास्थ्याय चिकित्सासाधनरूपेण अङ्गीकृताः। सावधानतामूलकतनावन्यूनीकरणम् (MBSR) इत्यादीनि कार्यक्रमाणि चिकित्सालयेषु संस्थासु च व्यापकतया प्रयुज्यन्ते। तिब्बतीबौद्धध्यानानि करुणां परोपकारं च वर्धयितुं शक्तिमतीः प्रणालीः प्रयच्छन्ति।[53]

साङ्ख्ययोगपरम्परा शरीरमनआध्यात्मिकविकासाय समग्रं व्यवस्थां प्रयच्छति। योगासनानि, प्राणायामः, ध्यानम् च सर्वत्र जगति अभ्यस्यन्ते। स्वामिविवेकानन्दः परमहंसयोगानन्दः च इत्यादयः एतान् अभ्यासान् पाश्चात्यलोके प्रसारितवन्तः।[54]

8. उपसंहारः

अयं तुलनात्मकः अध्ययनः अद्वैतवेदान्तस्य, बौद्धदर्शनस्य, साङ्ख्यदर्शनस्य च मोक्षसिद्धान्तानां समृद्धिं विविधतां च प्रकाशयति। एकैका परम्परा मोक्षाय अद्वितीयं मार्गं प्रयच्छति विशिष्टतत्त्वमीमांसीयाधारैः, ज्ञानमीमांसीयप्रणालीभिः, व्यावहारिकविधिभिः च सह।

अद्वैतं ब्रह्मणा सह एकत्वानुभवेन पूर्णविमुक्तिं प्रयच्छति। इदम् अज्ञानं मोक्षस्य बाधकरूपेण ज्ञानं च विमुक्त्या मार्गरूपेण स्वीकरोति। अद्वैतानुभवः सच्चिदानन्दम् - परमसत्ता, चैतन्यम्, आनन्दश्च अस्ति।

बौद्धदर्शनं दुःखस्य अन्तरूपस्य निर्वाणस्य प्रति व्यावहारिकं मार्गं प्रयच्छति। इदम् इच्छां अज्ञानं च दुःखकारणरूपेण अष्टाङ्गमार्गं च विमुक्त्या मार्गरूपेण स्वीकरोति। निर्वाणानुभवः शान्तिः, स्वातन्त्र्यम्, सर्वासक्तिभ्यः मुक्तिश्च अस्ति।

साङ्ख्यं पुरुषप्रकृत्योः भेदज्ञानेन कैवल्यं प्राप्तुं बुद्धिमार्गं प्रयच्छति। इदम् अविवेकं बन्धकारणरूपेण विवेकज्ञानं च विमुक्त्या मार्गरूपेण स्वीकरोति। कैवल्यानुभवः पूर्णकेवलता, शान्तिः, पुरुषस्य शुद्धचैतन्यम् च अस्ति।

इमे त्रयः परम्पराः विभिन्नतत्त्वमीमांसीयस्थितीन् स्वीकुर्वन्ति - अद्वैतं एकत्ववादि, बौद्धदर्शनं सापेक्षवादि, साङ्ख्यं द्वैतवादि - परन्तु सर्वे विमुक्तिः सम्भवा इति निश्चयं कुर्वन्ति। ते बन्धकारणान् विभिन्नरीत्या अवगच्छन्तः अपि सर्वे ज्ञानं विमुक्त्या आवश्यकरूपेण स्वीकुर्वन्ति। ते मोक्षं विभिन्नरीत्या वर्णयन्तः अपि सर्वे तत् परमं नित्यं च स्थानम् इति स्वीकुर्वन्ति।

अयं तुलनात्मकः अध्ययनः भारतीयदर्शनपरम्परायाः समृद्धिं दर्शयति आध्यात्मिकान्वेषकेभ्यः विविधानि मार्गाणि विद्यन्ते इति च स्मारयति। कश्चन एकत्ववादं, विविधतां, द्वैतं वा - किमपि एकं रोचते चेत् भारतीयदर्शनं मोक्षप्राप्तये मार्गं प्रयच्छति। इमानि उपदेशानि निरन्तरं सान्निध्यानि सन्ति, प्राचीनज्ञानम् आधुनिकावश्यकताश्च योजयन्तीनि सेतूनि प्रयच्छन्ति।

भावीशोधः एतान् त्रीन् परम्परान् समेकयितुं मार्गान् अन्वेष्टुं शक्नोति, तेषां व्यावहारिकप्रयोगान् अन्वेष्टुं शक्नोति, तान् आधुनिकमनोविज्ञानस्नायुविज्ञानेन च तुलयितुं शक्नोति। एतासां दर्शनानां निरन्तरः अध्ययनः दार्शनिकावगतिं वर्धयति एव न तु मानवकल्याणाय आध्यात्मिकविकासाय च योगदानं करोति।

सन्दर्भाः

1. Deutsch, E. *Advaita Vedanta: A Philosophical Reconstruction*. University of Hawaii Press, 1969, 3–12.
2. Sharma, C. *A Critical Survey of Indian Philosophy*. Motilal Banarsidass, 1987, 260–275.
3. Rambachan, A. *The Advaita Worldview: God, World, and Humanity*. State University of New York Press, 2006, 45–67.
4. Satchidanandendra, S. *The Method of Vedanta*. Translated by A. J. Alston. Motilal Banarsidass, 1997, 112–134.
5. Rahula, W. *What the Buddha Taught*. Rev. ed. Grove Press, 1974, 16–50.
6. Harvey, P. *An Introduction to Buddhism: Teachings, History and Practices*. 2nd ed. Cambridge University Press, 2013, 51–74.
7. Williams, P., and A. Tribe. *Buddhist Thought: A Complete Introduction to the Indian Tradition*. 2nd ed. Routledge, 2020, 63–89.
8. Garfield, J. L. *The Fundamental Wisdom of the Middle Way: Nāgārjuna's Mūlamadhyamakakārikā*. Oxford University Press, 1995, 89–123.
9. Larson, G. J. *Classical Sāṃkhya: An Interpretation of Its History and Meaning*. 2nd ed. Motilal Banarsidass, 1979, 45–78.
10. Dasgupta, S. *A History of Indian Philosophy*. Vol. 1. Cambridge University Press, 1922, 212–245.
11. Hiriyanna, M. *Outlines of Indian Philosophy*. George Allen & Unwin, 1932, 270–289.
12. Burley, M. *Classical Sāṃkhya and Yoga: An Indian Metaphysics of Experience*. Routledge, 2007, 56–89.
13. Fort, A. O., and P. Y. Mumme, eds. *Living Liberation in Hindu Thought*. State University of New York Press, 1996, 15–42.
14. Isayeva, N. *Shankara and Indian Philosophy*. State University of New York Press, 1993, 123–145.
15. Comans, M. *The Method of Early Advaita Vedānta: A Study of Gauḍapāda, Śaṅkara, Sureśvara, and Padmapāda*. Motilal Banarsidass, 2000, 234–267.
16. Sargeant, W., trans. *The Bhagavad Gita*. 25th anniversary ed. State University of New York Press, 2009, 102–115.
17. Collins, S. *Nirvana and Other Buddhist Felicities*. Cambridge University Press, 1998, 23–78.
18. Keown, D. *Buddhism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, 2013, 47–63.
19. Gombrich, R. F. How Buddhism Began: The Conditioned Genesis of the Early Teachings. 2nd ed. Routledge, 2006, 63–89.
20. Westerhoff, J. Nāgārjuna's Madhyamaka: A Philosophical Introduction. Oxford University Press, 2009, 145–178.
21. Chapple, C. K. Yoga and the Luminous: Patañjali's Spiritual Path to Freedom. State University of New York Press, 2008, 89–112.
22. Mainkar, T. G. Sāṃkhyakārikā of Īśvarakṛṣṇa. Oriental Book Agency, 1972, 156–189.
23. Radhakrishnan, S., and C. A. Moore, eds. A Sourcebook in Indian Philosophy. Princeton University Press, 1957, 424–485.
24. Sinari, R. The Structure of Indian Thought. Charles C Thomas, 1970, 234–256.
25. Olivelle, P. The Early Upaniṣads: Annotated Text and Translation. Oxford University Press, 1998, 453–489.

26. Vidyasankar, S. The Advaita Tradition in Indian Philosophy: A Study of Advaita in Buddhism, Vedānta and Kāśmīra Śaivism. Motilal Banarsidass, 2011, 178–203.
27. Warrier, A. G. K. The Concept of Mukti in Advaita Vedānta. University of Madras, 1961, 89–124.
28. Grimes, J. A Concise Dictionary of Indian Philosophy: Sanskrit Terms Defined in English. Rev. ed. State University of New York Press, 1996, 234–256.
29. Bodhi, B., trans. The Noble Eightfold Path: Way to the End of Suffering. 3rd ed. Buddhist Publication Society, 1994, 12–67.
30. Gethin, R. The Foundations of Buddhism. Oxford University Press, 1998, 81–104.
31. Gunaratana, B. H. Beyond Mindfulness in Plain English: An Introductory Guide to Deeper States of Meditation. Wisdom Publications, 2009, 45–89.
32. Williams, P. Mahāyāna Buddhism: The Doctrinal Foundations. 2nd ed. Routledge, 2009, 195–234.
33. Larson, G. J., and R. S. Bhattacharya, eds. Sāṃkhya: A Dualist Tradition in Indian Philosophy. Princeton University Press, 1987, 154–189.
34. Jha, G., trans. The Sāṁkhya-Kārikā of Īśvara Kṛṣṇa. 3rd ed. Oriental Book Agency, 1965, 234–267.
35. Potter, K. H., ed. Encyclopedia of Indian Philosophies. Vol. 4, Sāṃkhya: A Dualist Tradition in Indian Philosophy. Motilal Banarsidass, 1987, 267–312.
36. Chakravarti, P. Origin and Development of the Sāṃkhya System of Thought. 2nd ed. Oriental Books Reprint Corporation, 1975, 178–213.
37. Mohanty, J. N. *Reason and Tradition in Indian Thought: An Essay on the Nature of Indian Philosophical Thinking*. Clarendon Press, 1992, 145–189.
38. King, R. *Indian Philosophy: An Introduction to Hindu and Buddhist Thought*. Georgetown University Press, 1999, 178–212.
39. Bilimoria, P., J. Prabhu, and R. Sharma, eds. *Indian Ethics: Classical Traditions and Contemporary Challenges*. Vol. 1. Ashgate, 2007, 234–278.
40. Matilal, B. K. *Perception: An Essay on Classical Indian Theories of Knowledge*. Clarendon Press, 1986, 145–189.
41. Perrett, R. W. *Hindu Ethics: A Philosophical Study*. University of Hawaii Press, 1998, 89–123.
42. Potter, K. H. *Presuppositions of India's Philosophies*. Motilal Banarsidass, 1991, 234–267.
43. Hacker, P. *Philology and Confrontation: Paul Hacker on Traditional and Modern Vedānta*. Edited by W. Halbfass. State University of New York Press, 1995, 178–213.
44. Bartley, C. J. *An Introduction to Indian Philosophy: Hindu and Buddhist Ideas from Original Sources*. Continuum, 2011, 212–245.
45. Gethin, R. *The Buddhist Path to Awakening*. 2nd ed. Oneworld, 2001, 134–167.
46. Kalupahana, D. J. *Buddhist Philosophy: A Historical Analysis*. University of Hawaii Press, 1976, 189–223.
47. Kak, S. *Mind and Self in Indian Philosophy: Issues in Vedic, Buddhist, and Jain Traditions*. Munshiram Manoharlal, 1999, 145–178.
48. Raju, P. T. *Structural Depths of Indian Thought*. State University of New York Press, 1985, 234–267.
49. Wilber, K. *The Spectrum of Consciousness*. 2nd ed. Quest Books, 1993, 178–212.
50. Varela, F. J., E. Thompson, and E. Rosch. *The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience*. Rev. ed. MIT Press, 2016, 212–245.

51. Frawley, D. *Ayurvedic Healing: A Comprehensive Guide*. 2nd ed. Lotus Press, 2000, 89–134.
52. Godman, D., ed. *Be as You Are: The Teachings of Sri Ramana Maharshi*. Arkana, 1985, 145–178.
53. Kabat-Zinn, J. *Full Catastrophe Living: Using the Wisdom of Your Body and Mind to Face Stress, Pain, and Illness*. Rev. ed. Bantam Books, 2013, 234–267.
54. Feuerstein, G. *The Yoga Tradition: Its History, Literature, Philosophy and Practice*. 3rd ed. Hohm Press, 2008, 312–356.